

УДК 314(292.451/454)

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Н. Паньків

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Розглянуто історико-географічні особливості та періоди заселення Українських Карпат. Особливу увагу приділено чиннику промислово-аграрного освоєння регіону.

Ключові слова: період, історико-географічні особливості, розселення, поселенська мережа.

Система поселень Українських Карпат є невід’ємною складовою державної поселенської мережі. Проте орографічні, гідрологічні, ландшафтні та інші природно-географічні особливості гірських територій значно відрізняються від умов розселення передгірських, особливо рівнинних, районів. Отже, треба застосовувати своєрідний підхід до визначення чинників утворення поселенської мережі Українських Карпат. Одночасно з наведеними чинниками, у контексті загальносуспільного історичного розвитку нашої держави важливу роль відіграють історичні особливості розселення та формування поселенської мережі гірського регіону. Гірські території – це унікальні об’єкти, що потребують особливого підходу за будь-якого дослідження. Українські Карпати є частиною природної екосистеми, яка, порівняно з іншими, зберегла природну та історико-культурну індивідуальність. Доцільні й цікаві вивчення та аналіз передумов формування поселень гірських територій, що дає змогу виявити та виділити особливі аспекти заселення досліджуваної території на загальнонаціональному фоні.

У більшості праць, що стосуються території Українських Карпат, висвітлено природні, історичні, етнографічні, економічні особливості регіону. Незначна увага приділена демографічним процесам, що відбуваються в межах гірських територій. Окремі публікації містять відомості про відмінності в показниках відтворення населення, його складу за статтю та віком, соціальним станом, трудовими ресурсами, міграційним переміщенням, що висвітлені у працях У. Я. Садової, В. К. Євдокименка, Л. Т. Шевчук, В. О. Джамана, Н. М. Паньків та ін. Історико-географічний чинник і його вплив на формування поселенської мережі висвітлений недостатньо. Особливості зародження та формування поселень Українських Карпат частково розглянуті у праці Р. Сілецького, проте часовий інтервал детермінований періодом ХІХ–початок ХХ ст. [7]. Окремий аспект історичного розвитку з погляду історико-національних особливостей формування поселенської мережі проаналізовано в праці В. К. Євдокименка [8].

Є різні погляди щодо заселення Карпат. Одні вчені пов’язують заселення Карпат з поширенням волоського права, інші стверджують, що заселення Карпат відбулося набагато раніше. Зокрема, В. Кубійович висловлював думку, що в Карпатах у перших сто-

літтях після народження Христа проживали тракійські народи – беси, костобони, карпи (від яких, напевно, походить назва “Карпати”) [5].

Історичні та літературні джерела, археологічні знахідки засвідчують, що гірські райони Карпат поряд з рівнинними районами належать до давно заселених і освоєних територій. Найдавніші поселення на території України розташовані в Закарпатті. В районі Королево – Рокосово знайдено сліди найдавнішого проживання (близько мільйона років тому) первісної людини. Упродовж кам'яного віку (IX–VIII тисячоліття до н.е.) Закарпаття було місцем проживання мисливців, збирачів і рибалок. Радикальні зміни відбулися в епоху неоліту (VI–V тисячоліття до н.е.), коли місцеве населення перейшло до землеробства і скотарства. Збереглися матеріальні докази існування різних культур, характерних для Європи епохи міді та бронзи. На території Чернівецької обл. найдавніші поселення розкопані поблизу с. Молодове Сокирянського р-ну (40 тис. років до н.е.), сліди поселень того часу виявлені поблизу сіл Бабин, Вороновиця, Оселівка, Атаки Кельменецького р-ну, біля с. Кормань Сокирянського р-ну [4]. Рештки помешкань, знарядь праці, поховань, предметів побуту знайдені також на території Львівської та Івано-Франківської областей.

Початок слов'янської культури на території Карпатського регіону припав на середину I тисячоліття н.е. [2]. Слов'яни-землероби вирощували просо, жито, ячмінь. Зерно було головним предметом торгівлі. На початку нашої ери через Карпати проходили торговельні шляхи з римської провінції Паннонії до народів басейну Балтійського моря. У творах “Повість минулих літ”, “Слово о полку Ігоревім” та інших літературних джерелах є чимало відомостей про Галицьку землю, зокрема, про такі міста, як Самбір, Стара Сіль, Дрогобич та ін.

Соціально-економічні та природно-географічні умови цього краю зумовили в минулому певну ізоляцію населення і з огляду на це – деяку своєрідність матеріальної та духовної культури, консервацію давніх устоїв побуту, громадських та сімейних традицій. Хоча більша частина цього краю протягом кількох століть перебувала під владою іноземних загарбників, тут збережено елементи культури ще давньоруської східнослов'янської спільноти.

У заселенні гірських районів Карпат виділяють такі головні періоди: X–XV ст., XV–XVIII ст., XIX–XX ст.

У X–XII ст. на території гірських районів Карпат існували окремі поселення, жителі яких були пастухами і вели відповідний спосіб життя. З літописів відомо, що в період Київської Русі тут (особливо в Закарпатській частині території) проживали племена білих хорватів, проте внаслідок належності їх до Руської держави на них поширилася назва “русини” [1].

У XV–XVIII ст. заселення найінтенсивніше відбувалося в гірській частині Самбірської (нинішні Старосамбірський і Турківський райони) економії та на Сколівщині (нинішній Сколівський район).

Заселення Карпат у XVI ст. органічно пов'язують з питанням поширення волоського права. Теорію так званої волоської колонізації Карпат уперше висловив польський історик А. Стадницький.

Я. Мельничук стверджував, що колонізація на засадах волоського права відіграла позитивну роль у справі освоєння та заселення гірських районів Карпат. Він наголосив, що поряд з волоським етнічним елементом у заселенні Карпат масову участь брало українське, польське, словацьке та інше населення [6].

Зовсім інший погляд на питання заселення Українських Карпат має Ю. Г. Гошко. Він вважає, що головною причиною заселення гірських районів були масові втечі селян з поміщицьких маєтків на вільні землі внаслідок посилення феодальної експлуатації, захоплення шляхтою селянських наділів. Інша важлива причина втечі – постійні татарські набіги. Найвідповіднішим місцем, де втікачі могли знайти притулок, почувати себе вільніше, були Карпати, куди не досягали татарські орди [1].

У документальних матеріалах, що збереглися, нема відомостей, які б пояснювали назву “волох” етнічно. Як свідчать тогочасні документи, волохами називали всіх, хто займався випасанням худоби, і назва ця, очевидно, не мала нічого спільного з етнічною належністю. То були чи не були Карпатські гори до XV ст. пустою і лише внаслідок економічної політики Польської держави пізніше були заселені волоськими колоністами? Нам видається, що під час вирішення цієї проблеми треба враховувати той факт, що в XII–XIV ст. за наявності родючих угідь на Прикарпатті та за значно меншої кількості населення не було великої потреби йти в гори й освоювати важкопридатні для обробітку ґрунти.

У гірських районах не всі села засновували на волоському праві. В Самбірській економії гірські села лише наприкінці XVI ст. були переведені на це право. Необхідність освоєння нових земель, що головно припала на X–XVI ст. зумовлена насамперед економічним розвитком фільваркової системи господарства, посиленням феодальної експлуатації та постійними татарськими нападами.

Важливу роль у тогочасній системі торгівлі й розвитку економіки відіграло Прикарпаття, де діяли солеварні. Виробництвом солі займалася значна кількість людей. Тільки до однієї солеварні в Старій Солі 1565 р. було прикріплено п'ять сіл – Стрільбиці, Сушиця, Лінина, Волошинова Воля і Стрільбицька Воля. Частина населення торгувала сіллю, яку доставляла аж на Лівобережну Україну, Закарпаття, сплавляла річками до Балтійського моря.

Подальше заселення й освоєння земель у Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті гальмував подвійний соціальний і національний гніт австрійських, угорських і польських феодалів, а також своїх можновладців. Селяни виявляли цьому спротив. Однією з форм протесту стали масові втечі селян з поміщицьких маєтків на вільні землі. Найпривабливішим місцем були Карпати, де втікачі могли знайти притулок, почувати себе більш-менш вільними. Згодом тут виникали населені пункти. Наприклад, майже вся територія сучасного с. Середній Майдан (Івано-Франківська обл.) у XVIII ст. була вкрита густим лісом. Серед лісу селяни-втікачі будували оселі. Згодом виникли назва цього і навколишніх поселень: Середній Майдан, Майдан Горішній, Майдан Долішній, Майданчик [3].

Треба пам'ятати, що ще задовго до масової колонізації вздовж Карпат і в гірській частині існували оселі давньоруської держави. Про це свідчать залишки давньоруських городищ. Від Дрогобича до Самбора відомі та частково досліджені городища Старий Бич, Літня, Кульчиці, Лопушанка, Спас, Смільна і Бабине. В одному комплексі укріплення були Тур'є, Грозьова, Туречна. В документах початку XV ст. згадано села Тур'є, Біличі, Стрільбиці, Стрілки та ін. Під час ревізії 1434 р. зафіксовано гірські села Бориня і Яблунів, які, очевидно, існували задовго до цього.

Через Самбірщину, що межувала з Угорщиною, через Ужоцький перевал проходив старий торговельний шлях, для охорони якого збудовано міста й укріплення – Старий Самбір, Спас, Смільниця, Грозьова, Тур'є, Туречка, Нежне та ін.

У XV–XVI ст. в умовах посиленого закріпачення, татарських набігів, масових утеч селян король отримав змогу, по-перше, заселяти малозаселені простори Карпатських гір і завдяки цьому поповнювати королівську скарбницю; по-друге, надаючи право на заселення дрібній шляхті, залучити її до королівської служби і мати широку підтримку в проведенні колонізаційної політики на українських землях.

Заселення Карпатських гір відбувалося здебільшого руслами основних та побічних річок знизу вгору з прикарпатських і закарпатських долин. Крім того, простежено тенденцію виділення зі старих сіл нових, що відобразилося в їхніх назвах. До назв, утворених від назв основних сіл, часто додавали ще означення “воля”.

У XVII–XVIII ст. селяни прикордонних місцевостей Галичини йшли на заробітки в Закарпаття. І навпаки, жителі Закарпатської України тікали в Галичину, доходячи інколи до кордонів з Росією. У 1789–1790 рр. тільки з Буковини в Росію емігрувало понад 14 тис. осіб. Відповідно, в 80-х роках XVIII ст. відбулося значне переселення “великоросів” на Буковину. Вони проживали в селах Климовці, Біла Криниця, Липовани та Мигорда [7].

У середині XVI ст. вже не було єдиної системи адміністративного управління. Поряд з волостями з’являлися крайни з поки ще невизначеними функціями.

На тому етапі відбувся вибір системи управління, яка, за задумом польської феодалної верхівки, не повинна нагадувати давньоруську адміністративну систему і була б найдоцільнішою в гірських умовах, зрозумілою для селян. Прототипом новостворюваних адміністративних одиниць – краєн – були волості.

Зі збільшенням кількості населених пунктів у Карпатах влада не мала змоги регулярно збирати повинності у віддалених селах, провадити в них судочинство, стежити за поведінкою селян. Це мали робити крайники. З уведенням цього інституту всю територію розділили на крайни, а села перевели на так зване волоське право. На чолі кожної крайни був крайник.

У середині XVIII ст. у долині річки Прут виникло кілька сторожових постів, які згодом також перетворилися на великі села. Наприкінці XVIII ст. унаслідок заселення лісистих земель Карпат і території між річками Серет і Збруч, масове освоєння нових земель головно завершилося.

Аналіз господарської діяльності населення Українських Карпат свідчить про те, що масове заселення гірських територій мало землеробський, а не тваринницький напрям. Тваринництво в умовах Карпат було допоміжною галуззю господарства: забезпечувало населення додатковими продуктами харчування, давало вовну, шкіру тощо.

В умовах Карпат через низьку продуктивність рослинництва і тваринництва доволі поширеними були народні ремесла, які не тільки компенсували прожитковий мінімум населення, а й водночас діяли як відріток феодальних повинностей.

У Карпатах інтенсивному розвитку допоміжних занять сприяла також економічна політика влади. Ліси стали важливим джерелом королівської скарбниці – як польської, так і угорської, а надалі й австрійської. Багато лісу йшло на виготовлення вугілля, попелу та поташу (їх використовували місцеві підприємства, а також експортували). Саме з розвитком лісового господарства пов’язане виникнення населених пунктів у Старосамбірському, Сколівському, Турківському, Верховинському, Путильському районах.

У другій половині XVIII ст. у Карпатах поширилося добування заліза, особливо на Закарпатті (села Довге, Анталовці, Репенний, Куштановиця, Кобилецька Поляна). Розпочалися видобуток відомого в усій Західній Європі дубриницького коаліну (Перечинсь-

кий р-н) та виробництво будівельних матеріалів, активізувалася розробка солі в Солотвиному. На покладах залізної руди розвинулася кустарна металургія. У XVIII–XIX ст. збудовані у Довгому, Лисичаві, Фрідішеві та Кобилецькій Полянні заводи, крім чавуну, виготовляли дрібні металеві вироби.

Населення значної частини сіл, особливо у Вижицькому р-ні Чернівецької обл. (Баннів, Берегомет, Вашківці, Виженка та ін.), займалося виготовленням полотна не тільки для домашнього вжитку, а й для продажу. Полотно, яке виробляли в Карпатах, було високої якості. Його використовували для корабельних вітрил. Крім льняного полотна, у багатьох селах виготовляли шерстяні вироби.

Процес заселення Карпат відбувався знизу вгору, а не згори вниз, як це мало б бути в разі тваринницького напрямку господарства, долинами рік, а коли виходив на хребти – розпоршував, поселенці обминали стрімкі урвища та вузькі днища долин, гірські хребти. Найсприятливішими місцями для заселення були широкі терасові долини рік та міжгірські улоговини. Неприятливі морфологічні, кліматичні умови не притягували у глибину гір, а відсутність великих полонин не давала змоги розгорнути тваринництво, тому поселення, за винятком окремих садіб, розташовували на фізико-географічній межі гір і вирівняного підгір'я [1].

На початку XIX ст. у горах, де переробляли залізну руду за допомогою деревного вугілля, виникли малі присілки, наприклад, Ангелів у долині Лімниці, Гута в долині Бистриці-Солотвинської. З часом, не витримавши конкуренції, ці поселення занепали, а їхнє місце ненадовго зайняли присілки, пов'язані з переробкою деревини.

Незважаючи на розвиток агропромислового виробництва, на початку XX ст. гірські райони Українських Карпат усе ще були відсталіми аграрними територіями, де населення головно займалося скотарством і лісівництвом. В окремих районах побудовано млини, напівкустарні меблеві майстерні, створено торгово-кредитні підприємства. Початок XX ст. супроводжувався зародженням промисловості (цегельної, нафтопереробної). Багато жителів займалося домашніми промислами на місцевій сировині – ткацтвом, кушнірством, гончарством, виготовленням різноманітних предметів з дерева. Гончарство було поширене від Долини до Косова (косівська, кутівська кераміка) [3]. Населення гірських районів Закарпатської області на початку XX ст. було частково зайняте в кустарній металургії, а згодом – у деревообробній, цегельно-черепичній промисловості (Хуст, Берегове). Переробки сільськогосподарської сировини майже не вели, частково розвивалася борошномельна і винокурна промисловість.

Подальшому розвитку господарства перешкодили Перша та Друга світові війни, що призвели до політичної, соціальної, економічної нестабільності і, як наслідок, – до демографічних змін.

Імпульсом для поліпшення демографічних процесів у Карпатському регіоні був інтенсивний післявоєнний розвиток промисловості, що виявився в реконструкції старих та будівництві нових підприємств лісопромислової, нафто- та газопереробної, меблевої, лісохімічної галузей. З урахуванням позитивних моментів розвитку промислового сектора Карпатського регіону треба зазначити, що саме це стало вагомим чинником, що вплинув на процес народонаселення Українських Карпат, збільшення кількості населення, формування певної структури розселення.

Соціально-економічна нестабільність на нинішньому етапі, відсутність єдиної державної політики в галузі розвитку та підтримки гірських територій зумовлюють поси-

лення деструктивних демографічних процесів, що можуть стати незворотними в майбутньому.

1. Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст. К.: Наук. думка, 1976. 120 с.
2. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4 т. / НАН України. Ін-т народознавства. Львів, 1999. Т.1: Археологія та антропологія. 599 с.
3. Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. / АН УРСР. Ін-т історії. К., 1971. Івано-Франківська обл. 810 с.
4. История городов и сел УССР: У 26 т. / АН УССР. Ин-т истории. К., 1978. Львовская обл. 795 с.
5. Кубійович В. Географія українських і суміжних земель. Львів, 1943. 540 с.
6. Мельничук Я.К. К вопросу о так называемой волошской колонизации и волошском праве в Карпатах в XVI–XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Кишинев, 1976. С. 113–114.
7. Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX–поч. XX ст. К.: Наук. думка, 1994. 136 с.
8. Соціальна інфраструктура Карпатського регіону: пошук перспектив розвитку. Львів.: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 1995. 86 с.

THE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL PECULIARITIES OF FORMING THE NET OF SETTLING UKRAINIAN CARPATHIAN

N. Pankiv

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko St., 41, UA – 79000 L'viv, Ukraine*

This paper touches the historical –geographical peculiarities and settling's periodes in Ukrainian Carpathian. A special attention is paid to the factor of agro-industrial settle in the region.

Key words: period, historical-geographical peculiarities, settling, net of settling.

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОСЕЛЕНЧЕСКОЙ СЕТИ УКРАИНСКИХ КАРПАТ

Н. Паньків

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. П. Дорошенко, 41, г. Львов, 79000, Украина*

Рассмотрены историко-географические особенности и периоды заселения Украинских Карпат. Особое внимание уделено фактору промышленно-аграрного освоения региона.

Ключевые слова: период, историко-географические особенности, расселения, поселенческая сеть.

Стаття надійшла до редколегії 08.05.2008

Прийнята до друку 20.09.2008